

Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi
Atatürk University Journal of Faculty of Letters
Sayı / Number 66, Haziran/ June 2021, 36-47

**TÜRK EDEBİYATININ BAĞLAMLI DİZİNLERİ VE İŞLEVSEL SÖZLÜĞÜ
SİSTEMİ (TEBDİZ)**

Contexted Index and Functional Dictionary System of Turkish Literature (TEBDİZ)

(Makale Geliş Tarihi: 09.02.2021 / Kabul Tarihi: 09.04.2021)

Sait YILTER *

Songül KÖSE**

Öz

Türk Edebiyatının Bağlamlı Dizinleri ve İşlevsel Sözlüğü diğer adıyla TEBDİZ, 2015 yılında Gazi Üniversitesi öğretim üyelerinden İsmail Hakkı Aksoyak'ın girişimiyle ortaya atılan kapsamlı bir sözlük projesidir. Birçok gönüllü akademisyenin katkılarıyla da her geçen gün binlerce kelimeyi bünyesine katarak genişleyen bu projenin hedefi, proje bittiğinde farklı anlamlarla 2 milyon sözcüğe 20 milyon tanıkla birlikte ulaşmaktır. Böylelikle devasa bir sözlük hüviyeti kazanacaktır. Türk Edebiyatının Bağlamlı Dizinleri ve İşlevsel Sözlüğü (TEBDİZ) projesi kapsamında ele alınan eserlerin hem kapsamlı analizi yapılmakta hem de eserin işlevsel sözlüğü oluşturulmaktadır. Bu işlemlerin yapılması sırasında sisteme entegre edilen programlar vasıtasıyla araştırmacılara büyük kolaylıklar sağlanarak zaman kaybı önlenmektedir. Birden fazla özelliğe sahip olan bu projeye katkı sağlamak isteyen araştırmacılar mutlaka bir eserle gelmek zorundalar. Üzerinde çalışma yapılacak olan eserin detaylı incelenmesi sonucunda eserdeki kelime ve kelime gruplarının (ayet, hadis, atasözü, deyim vb.) istatistiksel verilerinin yanında eser yazarının üslubu hakkında da bilgiye ulaşmak mümkün olmaktadır. Bu çalışmada TEBDİZ projesinin kapsamlı tanıtımı yapılacak, projede işlenen eserlerden örnekler verilerek eserlerin sistemde nasıl işlendiğine dair bilgiler verilecektir.

* Dr. Öğr. Üyesi, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ağrı / TÜRKİYE. *Asst. Prof. Dr., Ağrı İbrahim Çeçen University, Faculty of Science and Letters, Department of Turkish Language and Letter, Ağrı / TURKEY.* E-mail: syltr71@gmail.com / ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3741-5712>

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Ağrı / TÜRKİYE. *Post Graduate Student, Ağrı İbrahim Çeçen University, Institute of Social Sciences, Department of Turkish Language and Literature, Ağrı / TURKEY.* E-mail: songlks04@gmail.com / ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0290-8648>

Anahtar Kelimeler: TEBDİZ, bağlamlı dizin, işlevsel sözlük, kolay erişim, istatistiki veriler.

Abstract

The Contextual Indexes and Functional Dictionary of Turkish Literature, also known as TEBDİZ, was created in 2015 by Ismail Hakki Aksoyak is a comprehensive dictionary project initiated. The goal of this project, which is expanding by adding thousands of words every day with the contributions of many volunteer academicians, is to reach 2 million words with different meanings with 20 million witnesses when the project is completed. In this way, the giant will become a dictionary. A comprehensive analysis of the works considered within the context of the Contextual Indexes and Functional Dictionary of Turkish Literature (TEBDİZ) project is carried out and a functional dictionary of the work is created. During these processes, time loss is prevented by providing great convenience to researchers through the programs integrated into the system. Researchers who want to contribute to this project, which has more than one feature, must come with a work. As a result of the detailed examination of the work to be studied, it is possible to obtain information about the style of the author of the work as well as the statistical data of the words and word groups (verses, hadiths, proverbs, idioms, etc.). In this study, the TEBDİZ project will be introduced comprehensively, examples of the works processed in the project will be given and information on how the works are processed in the system.

Keywords: TEBDİZ, context index, functional dictionary, easy access, statistical data.

Giriş

Günümüz teknolojisinin tüm imkânlarından yararlanılarak hazırlanan TEBDİZ diğer adıyla Türk Edebiyatının Bağlamlı Dizinleri ve İşlevsel Sözlüğü projesi, birçok amaca hizmet eden nitelikli bir sözlük projesidir. Projenin ilk kıvılcımları, İsmail Hakkı Aksoyak tarafından 2007 ve 2011 yıllarında yürütülen doktora tezleri kapsamında ortaya çıkmıştır: Özer Şenödeyici, *Nâilî Divânı Sözlüğü (Bağlamlı Dizinleri ve İşlevsel Sözlük)* (Şenödeyici, 2015) ve Furkan Öztürk, *Bâkî Divânı Sözlüğü (Bağlamlı Dizinleri ve İşlevsel Sözlük)* (Öztürk, 2016). Aksoyak'ın girişimleriyle 2015 yılında TEBDİZ adı altında proje asıl hüviyetini kazanarak hizmete açılmıştır.

Bu proje ile Türk dilinde özellikle eski Türkçe ile yazılmış metinlerdeki kelimelerin, hangi kelimelerle ne şekilde birlikte kullanıldığı metindeki bağlamlardan ve anlamlardan yola çıkılarak ortaya konulabilmektedir. Özellikle edebî metinlerde folklorik unsurlar olan ayet, hadis, atasözü, deyim, dua kalıpları vb. kelime ve kelime gruplarının tespiti yapılmakta ve eserin dilinden yola çıkılarak kelimenin geçmişten günümüze gelişimi gözlenebilmektedir. Ayrıca söz konusu bu kelime ve kelime grupları bağlamından yola çıkılarak eser yazarının edebî kişiliği hakkında da verilere kolaylıkla ulaşılabilmektedir. “Çalışmanın bir diğer sonucu ise, tanıklı ve tarihsel bir Türkçe sözlüğün vücuda getirilmesi olacaktır. Yazarların/şa-

irlerin üsluplarının ve söz varlıklarının mukayesesinin araştırma konusu olabilmesi bahsi geçen çalışma kapsamında elde edilecek verilerle kolaylaşacaktır” (Özer, 2018: s. 229-237). Böylelikle proje birden fazla amaca hizmet etmiş olacaktır.

Projenin bağlamlı dizin bölümünde, metinde bulunan kelime ve kelime grupları kullanıldıkları bağlamla beraber kullanım sıklıklarıyla da verilmiştir. “İşlevsel sözlük kısmında ise kelime, kavram ve tamlamaların temel anlamlarıyla birlikte bağlamsal anlamları da verilmiştir” (Karadağ, 2017: s. 3). Böylelikle sözlüğün oluşturulmasında öncelikle temel anlam esas alınmış, akabinde bağlamsal anlamlar verilmiştir. Sözlüğün hazırlanmasında alfabetik sıra esas alınmıştır.

“01.12.2018 tarihli verilere göre sistem üzerinde 1.193 kayıtlı kullanıcı bulunmaktadır. Bu kullanıcılardan bazıları ortaklaşa bir eser incelemesi yaparken bazı kullanıcılar birden fazla eser üzerinde incelemelerde bulunmuştur. Sisteme yüklenmiş/yüklenmekte olan 692 eser bulunmaktadır. Bu eserlerden yaklaşık olarak % 20’sinin anlam verme işlemi tamamlanmıştır” (Özer, 2018: s. 229-237). Verilerden de anlaşıldığı üzere proje kapsamında her gün binlerce kelimenin anlamlandırılması yapılmakta ve böylece her geçen gün binlerce kelimeyi, sisteme kayıtlı üyeleri sayesinde bünyesine katarak genişlemektedir.

TEBDİZ çalışması uzun soluklu bir proje olup hâlen devam eden ve her gün binlerce verinin yüklendiği spesifik bir sistemdir. Bu çalışmada sistem hakkındaki aşağıdaki sorulara cevaplar aranacaktır:

1. TEBDİZ nedir?
2. Projenin amacı ve nihai hedefi nedir?
3. Projenin diğer sözlüklerden farkı nedir?
4. Kimler projeye katkı sağlayabilir?
5. Ele alınan eserler projede nasıl işlenir?

1. TEBDİZ (Türk Edebiyatının Bağlamlı Dizinleri ve İşlevsel Sözlüğü Sistemi) Nedir?

- 1.1. İsmail Hakkı Aksoyak
- 1.2. Bağlamlı Dizinler ve İşlevsel Sözlük
- 1.3. Kapsamlı Metin Analizi ve Metin Tamiri
- 1.4. Folklorik unsurlar ve İstatiksel Veriler
- 1.5. Hızlı ve Güvenli Arama Sonucu

1.1. İsmail Hakkı Aksoyak

Türk Dili ve Edebiyatı profesörü olan İsmail Hakkı Aksoyak, 26 Mayıs 1967’de Batı Almanya’da dünyaya gelmiştir. Eğitim-öğretimine Türkiye’de başlayan Aksoyak, 1977 yılında ilköğrenimini Yozgat’ta, 1984 yılında ortaöğrenimini Ankara’da tamamlamıştır. Aynı zamanda üniversiteyi de Ankara’da tamamlayan Aksoyak, 1990 yılında Ankara Üniver-

sitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi'nde Türk Dili ve Edebiyat Bölümünden mezun olmuştur. Ankara Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde başladığı yüksek lisans eğitimini İsmail Ünver danışmanlığında hazırladığı “Gelibolulu Mustafa Âli ve Tuhfetü'l-Uşşâk Mesnevisi” adlı çalışmasıyla, doktora eğitimini ise Mustafa İsen danışmanlığında yaptığı “Gelibolulu Mustafa Âli ve Divanlarının Tenkitli Metni” adlı çalışması ile Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde tamamlamıştır.

Uzun yıllar devam ettiği eğitim hayatının yanı sıra Aksoyak, doktorasını tamamladığı üniversitede araştırma görevlisi olarak görevine başlamıştır (1998). Bir yıl sonra Gazi Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümüne öğretim görevlisi olarak atanmıştır. 2002 yılında doçent, 2008 yılında akademik prosedürü tamamlayarak profesör olmuştur. Aksoyak hâlen Gazi Üniversitesi'nde görevine devam etmektedir.

İsmail Hakkı Aksoyak, birden fazla alanda önemli çalışmalar yapmıştır. Bu çalışmalarından şu ana kadar 60'a yakın makalesi bulunurken eski Türkçeden günümüz Türkçesine çevirisini yaptığı 15 kitabı da Türk edebiyatına kazandırmıştır. “Kitaplarından Gelibolulu Mustafa Ali: Divanlar I-II-III, Kefeli Hüseyin: Râz-nâme Harvard Üniversitesi, Sources Of Oriental Languages And Literatures serisinden basıldı. Osmanlı Türkçesi Okuma Kitabı ise 12. baskısını yapmış olup üniversitelerde ders kitabı olarak okutulmaktadır. Abdülbaki Gölpınarlı Anma Kitabı ve Gelibolulu Mustafa Ali Çalıştayı Bildirileri'nin editörlüğünü yaptı. 4 uluslararası toplantı düzenledi. Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü Projesi'nde 1100 madde kaleme aldı. 15 doktora tezi ve 30 yüksek lisans tezi yönetti” (Demirel, 2017: s. 1-9).

Birçok önemli çalışması bulunan İsmail Hakkı Aksoyak 2015 yılında TEBDİZ adıyla bilinen önemli bir projeye imza atmıştır. Bu projenin temelini danışmanlığını yaptığı önemli doktora tezlerinden *Bâkî Divânı Sözlüğü* (2007) ve *Nâilî Divânı Sözlüğü* (2011) teşkil etmektedir. Proje asıl hüviyetine 2015 yılında kavuşmuştur. Bu proje ile birlikte “www.tebdiz.com internet sayfasına araştırmacılar tarafından yüklenen divan ve mesnevî gibi eserlerin anlamlandırma çalışmaları bu sistem üzerinden yapılmaya başlanmıştır” (Tıraş, 2017: s. 123).

1.2. Bağlamlı Dizinler ve İşlevsel Sözlük

Bağlam kelimesi günümüzde oldukça yaygın kullanılmaktadır. Bağlam sözcüğünün tanımı şu şekilde yapılmaktadır: “Herhangi bir olguda olaylar, durumlar, ilişkiler örgüsü veya bağlantısı, kontekst; bir dil birimini çevreleyen, ondan önce veya sonra gelen, birçok durumda söz konusu birimi etkileyen, onun anlamını, değerini belirleyen birim veya birimler bütünü” (Akalin, 2011: s. 230). “Genellikle cümle içinde bir kelimenin önünde veya arkasında bulunan ve onun anlamını daha belirli duruma getiren öge ve ögeler bütünü, siyak ve sibak, kontesk” (Ayverdi, 2011: s. 104). Tanımlardan bir yargıya varacak olursak bağlam, kelimenin öncesini veya sonrasını birbirine bağlayan bir ilişkiler bütünüdür.

Eserin bağlamından yola çıkılarak hazırlanan sözlük çalışmaları birçok alanda kendisine yer bulabilmiştir. Özellikle Klasik Türk Edebiyatı eserlerini anlamlandırma çalışmaları üzerine bu tarz teknikler kullanılmaya başlanmıştır. “Batı edebiyatında değişik metinler üzerinde denendiğinde pozitif sonuçlara ulaşılması üzerine kullanım alanı genişleyen aynı, yeni tarz incelemeler “concordance” olarak adlandırılmış ve Türkiye’de daha önce yapılan inceleme ve araştırmalarda ise “bağlamlı dizin ve işlevsel sözlük” diye ifade edilmiştir” (Tuncer, 2016: s. 1).

Bağlamsal sözlük çalışmalarının Batı'da dinî metinler üzerinde yapılan çalışmalarla başladığı kabul edilmektedir. İlerleyen zamanlarda ise dinî metinlerin yanı sıra her türden eser üzerinde incelemeler yapılarak eserlerin bağlamlı dizinleri ortaya çıkarılmıştır. Fakat Doğu'da, Batı'da olduğu gibi çok fazla eserin bu konuda çalışması yapılmamıştır. Araştırmalara göre bağlamsal sözlük kapsamında Doğu'da yalnızca Hafız Divânı üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. "Türkiye'de ise bu alanda yapılan ilk kapsamlı çalışma Furkan Öztürk'ün hazırladığı *Bâkî Divânı Sözlüğü (Bağlamlı Dizin ve İşlevsel Sözlüğü)*'dür" (Tuncer, 2016: s. 1).

Sözlük çalışmaları, geçmişte yazılmış olan eserlerin içinde buldukları dönemin söz varlığının gelecekte anlaşılması bakımından zorluk çekildiği takdirde başvurulabilecek yegâne eserler olacaktır. "Sözcüğün zamanla kullanıldığı dönemdeki anlamından uzaklaşarak sonraki dönemlerde anlaşılmasını sağlayabilmek adına yapılan bu çalışmalar sonucunda oluşturulan concordance tipi sözlükler; sözcüğün şiirde veya yazıda kullanıldığında ne anlama geldiğini saptayabilmek adına, farklı kullanımları arasında kıyas yapabilme olanağı sağlamaktadır" (Tuncer, 2016: s. 1). Böylece sözü geçen concordance (bağlamlı dizin ve işlevsel sözlük) tarzı sözlük çalışmalarının ne derece önemli olduğu anlaşılmaktadır.

Çağımız dilbilimcileri sözcüklerin zihinde oluşun ilk anlamları yerine, sözcüklerin işlevleri üzerinde durmaktadır. "Yani sözcüklerin anlamları yoktur yalnızca kullanımları vardır, bir sözcüğün anlamları bunların kullanımının toplamından başka bir şey değildir" (Şenödeyici, 2011: s. 2). Bu ifadeleri toparlayacak olursak "günümüz dilbilimcileri, sözcüğün tek başına bir anlam ifade etmeyeceğini, kelimenin bir anlam taşımasının onun kullanımına bakılarak tespit edilebileceğini, ancak bu kullanımın toplamı sayesinde sözcüğün anlamının oluşacağını kabul etmektedir" (Tuncer, 2016: s. 2). Böylece bağlamdan kelimelere yönelik bir anlamın ortaya çıkabileceğinden bahsetmek mümkündür.

Günümüzde yaygınlık kazanan bağlamsal sözlük çalışmaları eski metinlerin anlaşılmasında okuyucunun faydalanabileceği önemli kaynaklardır. Ülkemizde de rağbet gören bağlamsal sözlük kapsamındaki ilk çalışma 2007 yılında Fatih Öztürk tarafından yapılan *Bâkî Divânı Sözlüğü* çalışmasıdır. Bunun ardından 2011 yılında *Nâilî Divânı'nın Sözlüğü* çalışması Özer Şenödeyici tarafından yapılmıştır. "Çalışmaların bağlamlı dizin bölümünde, tespit edilen tanıklar, alfabetik madde başlıkları altında toplanmış ve divanlardaki kullanım sıklıkları verilmiştir. İşlevsel sözlük olarak nitelenen bölümde ise sözcüklerin kullanıldıkları bağlama göre kazandıkları anlam tespit edilmiştir" (Tuncer, 2016: s. 2-3). Daha sonra ise 2015 yılında bu kapsamdaki çalışmanın sistematiği İsmail Hakkı Aksoyak tarafından hazırlanarak TEBDİZ adıyla hizmet vermeye başlamıştır.

1.3. Kapsamlı Metin Analizi ve Metin Tamiri

TEBDİZ projesi ile Türk dilinde özellikle de eski Türkçe diyebileceğimiz 13. yüzyıldan 20. yüzyılın başlarına kadar yazılmış olan metinlerdeki kelimelerin, hangi kelimelerle ne şekilde işlev gördüğü bağlamlarıyla birlikte tespit edilmektedir. Bununla birlikte eserlerin bağlamından yola çıkılarak niteliksel ve niceliksel olarak geçen kelime ve kelime grupları (ayet, hadis, atasözü, deyim, dua kalıpları vb.) kullanıldıkları sıklıklarıyla birlikte tespiti sağlanabilmektedir. "Bunun yanında, sanatçıların üslupları hakkında, somut ve istatistikî verilere de ulaşmak mümkündür" (Özer, 2018: s. 229-237). Böylelikle ele alınan eserlerin kapsamlı analizi yapılmaktadır.

TEBDİZ sistemindeki önemli programlardan biri olan metin tamiri programı eski metinlerin okunabilmesinde okuyucusuna büyük kolaylıklar sağlamaktadır. Daha çok yazma eserler kapsamında şekillenen Klasik Türk Edebiyatı metinleri, zamanın yıpratıcı etkisinin yanında insandan kaynaklanan birtakım yanlışlıklarla birlikte olumsuz etkilere maruz kalmıştır. Metin tamiri, bu problemleri bertaraf etmeye yönelik bir çalışmadır (Ece, 2014: s. 89). Böylelikle metinlerin okunup anlaşılmasında kolaylıklar sağladığı gibi eserlerin de orijinal anlamı korunmuş olacaktır.

“TEBDİZ Sistemi aşağıdaki aşamalarla bilinmeyen / bulunamayan / okunamayan kelimeleri bulabilme imkânı sağlayabilmektedir. Bir örnek üzerinden anlatacak olursak 5 kelimeyi bulabilen 4 kelimesi bilinmemekte 1 kelimesi bilinmemektedir. Bilinmeyen kelime ortada yer alan 3. kelimedir. TEBDİZ Sistemi veri tabanında 2. ve 4. kelimelerin daha sonra da 1. ve 5. kelimelerin etrafında yer alan kelimeleri tanımlanan algoritma vasıtasıyla taramakta; en uygun kelimeleri sıralamaktadır” (Özer, 2018: s. 229-237). Bu sıralama işlemi elbette bağlamdan bağımsız olmayacaktır. Böylece taranan kelimelerden en uygun olanı bilinmeyen kelimenin yerine getirilerek eksik kısım tamamlanmış olacaktır.

1.4. Folklorik Unsurlar ve İstatiksel Veriler

TEBDİZ projesinde ele alınan eserlerin kapsamlı analizi yapıldığı daha önce belirtilmişti. Projenin önemli özelliklerinin başında ele alınan eserlerin detaylı incelenmesi gelmektedir. Araştırmacı proje kapsamında üzerinde çalışacağı eserin incelemesini yaparken sistem bünyesinde bulunan programlar vasıtasıyla eserde geçen kelime ve kelime grupları (ayet, hadis, atasözü, deyim, dua kalıpları vb.) gibi folklorik unsurların istatistikî verilerine de ulaşır.

Eldeki verilere göre Tarih ve Edebiyat Metinleri Bağlamlı Dizin ve İşlevsel Sözlüğü Sistemi (TEBDİZ)’nde metin bağlamından anlamlandırılmış 9.778.981 kelime bulunmaktadır. Söz konusu kelimeler 437.270 madde başı altında toplanmışlardır. Atasözü, deyim, kelâm-ı kibar, kalıp ifade başlıkları altında toplanmış kelime sayısı 135.367’dir. 41.472 farklı ayet ve hadise anlam verilmiştir” (Özer, 2018: s. 219-221).

Konuyu bir örnek vererek somutlaştırmak yerinde olacaktır. TEBDİZ projesi kapsamında Yusuf Can Tıraş tarafından üzerinde çalışılan Fehim Divanı’ndan bir gazelin anlamlandırma çalışmasına bakalım:

Fehîm Dîvânı’nda bulunan 274. gazelde, “âh” sözcüğünü redif olarak kullanmakta ve onu kendince anlamlandırmaktadır.

“Dûd-ı âteş be-dûş ya‘nî âh

Nefes-i şu‘le-pûş ya‘nî âh

Bülbül-i ‘arş-lâne ya‘nî figân

Savt-ı güm-kerde-gûş ya‘nî âh

Zıbağ-ı baħr-ı mevc ya‘nî eşk

Bâd-ı tûfân-hurûş ya 'nî âh

Mihr-i müşkîn-sehâb ya 'nî hüsn

Ebr-i hurşîd-cûş ya 'nî âh

Reste bâzâr-ı sine-i dilde

Berķ-ı dûzah-ürûş ya 'nî âh

Hâne-sûz-ı Fehîm-i suhte-dil

Şem'-i bezm-i sürüş ya 'nî âh" (Üzgör, 1991: s. 660).

Gazeldeki kelimelerin "bağlamlı dizin ve işlevsel sözlüğü" şu şekildedir:

Âh:

Mısra: 1: Omuzdaki ateşin yükselen dumanı

Mısra: 2: Alevleri söndüren

Mısra: 4: İşitecek bir şey bulamayan ses

Mısra: 6: Tufanları coşturan rüzgâr

Mısra: 8: Güneşi coşturan bulut

Mısra: 10: Beladan kurtulmuş gönül göğsünün pazarında cehennem ateşi satan şimşek

Mısra: 12: Karışıklık meclisinin mumu

Bâd-ı tûfân-hurûş: Mısra: 6: Tufanları coşturan rüzgâr || Âh

Berķ-ı dûzah-ürûş: Mısra: 10: Cehennem ateşi satan şimşek || Âh

Bülbül-i 'arş-lâne: Mısra: 3: Göklere kendine yuva yapan bülbül || Figân, feryat etme

Dûd-ı âteş be-dûş: Mısra: 1: Omuzdaki ateşin dumanı || Âh

Ebr-i hurşîd-cûş: Mısra: 8: Güneşi coşturan bulut || Âh

Eşk: Mısra: 5: Dalgalı denizin cıvası

Hüsn: Mısra: 7: Misk dolu bulutun güneşi

Hâne-sûz-ı Fehîm-i suhte-dil: Mısra: 11: Gönlü yanık Fehîm'in yanık evi

Mihr-i müşkîn-sehâb: Mısra: 7: Misk dolu bulutun güneşi || Güzellik

Reste bâzâr-ı sîne-i dil: Mısra: 9: Belalardan kurtulmuş gönül göğsünün pazarı

Şavt-ı güm-kerde-gûş: Mısra: 4: İşitilecek bir şey bulamayan ses || Âh

Şem'-i bezm-i sürûş: Mısra: 12: Karmaşa meclisinin mumu || Âh

Ya'nî: Mısra: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 10, 12: Şu anlama gelir; kısaca

Zıbağ-ı baır-ı mevc: Mısra: 5: Dalgalı denizin cıvası || Gözyaşı

“Âh” sözcüğü, genel olarak, “ah, yazık” (Develioğlu, 2012: s. 16); “Yeis, azab, hü-zün, ızdırâb gibi kalbi hallere delâlet eden bir edattır” (Onay, 2009: s. 42); “Bir acı ünlemidir. Divan şiirinde âşğın aşk ateşiyle gönlünden çıkan bir duman olarak düşünülür. ‘Ah’ denildiği zaman, ağızdan çıkan buğu münasebetiyle *hüsn-i ta'lîl* sanatı kullanılır” (Pala, 2010: s. 10) anlamlarıyla ifade edilir.

Fehîm’de ise “âh”: “Omuzdaki ateşin yükselen dumanı, alevleri söndüren, işitecek bir şey bulamayan ses, tufanları coşturan rüzgâr, güneşi coşturan bulut, güneşi coşturan bulut, güneşi coşturan bulut, beladan kurtulmuş gönül göğsünün pazarında cehennem ateşi satan şimşek ve karışıklık meclisinin mumu olmak üzere dokuz farklı anlam kazanmıştır” (Tıraş, 2017: s. 133-134). Bu örnekte görüldüğü gibi şair, metin bağlamında bir kelimeyi gerçek anlamının dışında çok farklı anlamlarda kullanabilmektedir. Şairin metin bağlamında kelimeye verdiği bu birbirinden farklı anlamların sözlükte yer alması söz ve anlam zenginliği bakımından büyük önem arz etmektedir.

1. 5. Hızlı ve Güvenli Arama Sonucu

Günümüz teknolojisine her bakımdan uyumlu olan bu proje, bir kontrol mekanizmasına sahiptir. Yani sisteme veri girişi yapacak olan araştırmacının incelediği metindeki sözcüklere verdiği anlam ya da anlamlar kontrol edilmeden sisteme kayıt edilemez. “Araştırmacının kelimelere verdiği anlamlar daha önce metin üzerinde çalışan araştırmacıların onayından geçtikten sonra kabul edilmektedir” (Bahadıroğlu, 2017: s. 38-43). Bu şekilde sözcük, farklı akademisyenlerin kontrolünden geçmekte ve sözcüğe verilen anlamın hatasız olması hedeflenmektedir. Böylelikle taranan kelime birçok akademisyenin kontrolünden geçip onaylanan anlamlara göre anlamlandırılmaktadır. Bu işlemlerden sonra sisteme yüklenen veriler TEBDİZ üzerinden kelime taraması yapanlara tek tuşla hızlı ve güvenli arama sonucu sağlayabilmektedir.

2. Projenin Amacı ve Nihai Hedefi

Bilişim teknolojisinin bütün olanaklarından yararlanılarak hazırlanan bu proje bizlere, metinde geçen herhangi bir kelimenin şairler dilinde ne gibi anlamlar kazanacağını göstermektedir. 13. yüzyıldan 20. yüzyılın başlarına dek varlığını koruyan Eski Türk Edebiyatı’nda kelimelerin gelişim sürecini izlemek bu projenin hayata geçmesiyle daha kolay ve erişilebilir olmasına imkân sağlayacaktır. Genel olarak projenin amaçları şu şekilde sıralanabilir:

2.1. Aranan kelimenin geçtiği eserler, kullanıldığı anlamlara istatistikî verileriyle birlikte ulaşmak mümkün olacaktır.

2.2. Aranan sözcüğünün hangi dönemde işlev gördüğü, bu kelimenin hala kullanımı devam ediyor mu; etmiyorsa kullanıldığı dönemler arasında kullanım sıklığı yanında en son ne zaman kullanıldığı bilgisine erişilebilecektir.

2.3. Ele alınan eserin kapsamlı analizi yapılarak eserin hem şekilsel bakımdan detaylı incelenmesi sağlanacak hem de eser türü hakkında bilgilere ulaşılabilecektir.

Aynı zamanda, “sisteme entegre programlar vasıtasıyla çeşitli çalışmalar da yapılabilmektedir. Transkripsiyon programı ile % 86-90 doğruluk oranıyla metinler hızlıca transkribe edilebilmektedir” (Özer, 2018: s. 220-221). Bununla birlikte sistem bünyesinde yer alan metin tamiri ile zamanla yıpranan, okunamayacak durumda olan eserlerin kolaylıkla okunup anlaşılabilmesi sağlanacaktır.

Birden fazla amaca hizmet eden TEBDİZ projesinin nihai hedefi ise “proje bittiğinde farklı anlamlarla 2 milyon sözcük ve bu sözcüklerin geçtiği 20 milyon tanıktır” (Bahadıroğlu, 2017: s. 38-43). Böylelikle devasa bir sözlük olma hüviyeti kazanacak olan bu proje araştırmacılara çalışmalarında büyük katkılar sağlayabilecektir.

3. TEBDİZ’in Diğer Sözlüklerden Farkı

Klasik Türk Edebiyatı eserlerinin açıklanması amacıyla Osmanlı’da bu yana çeşitli şerhlerin yazıldığı görülmektedir. Cumhuriyet döneminde ise, bu şerhlerin modern yöntemlerle devamının sağlanmasının yanı sıra, Divan edebiyatı eserlerini anlamak için çeşitli sözlükler hazırlanmıştır. Ali Nihat Tarlan’ın “*Füzulî Divânî Şerhi*” adlı eseri ve “*Metin Şerhine Dair*” adlı makalesi, bu alana katkılar sağlamıştır. Eski Türk Edebiyatı’nda kullanılan kavram, mazmun ve kelimelerin açıklanması için de Ahmet Talat Onay’ın “*Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*”, Dr. İskender Pala’nın “*Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*”, Ahmet Atilla Şentürk’ün “*Osmanlı Şiiri Kılavuzu*” adlı çalışmaları bu alanda hazırlanmış önemli eserlerdir. Ayrıca Cem Dilçin’in “*Yeni Tarama Sözlüğü*” ve Türk Dil Kurumu tarafından hazırlanan “*Tarama Sözlüğü*” ve “*Derleme Sözlüğü*” de bu alanda çalışma yapanlar için aydınlatıcı eserlerdir.

Genel olarak sözlükler, taranan kelimenin çoğunlukla temel anlamını vermeyi esas olarak oluşturulmaktadır. Kelimelerin temel anlamı verildikten sonra o kelimenin geçtiği bir cümle ya da şiiirden alıntılarla metnin anlamlandırılması Bağlamlı Dizin ve İşlevsel Sözlük’ün diğer sözlüklerden farkı ortaya çıkmaktadır. Bağlamlı Dizin ve İşlevsel Sözlük’te, şairin eserinde kullandığı kelimelerden yola çıkılarak sözlük hazırlanmaktadır. “Bu sözlüğün hazırlanmasında ele alınan kelimelerin anlamlandırılması yapılırken önceki sözlük ve lügat çalışmalarından faydalanılmaktadır. Böylece kelimelere zoraki anlam verilmemektedir. Buradaki asıl amaç, seçilen şairin eserinde kelimelere kendinden ne anlamlar kazandırdığını ortaya çıkarmaktır” (Tıraş, 2017: s. 124-125).

Edebiyatta, özellikle de Klasik Türk Edebiyatı’nda mecaz ve hayalin ne kadar sık kullanıldığı göz önünde bulundurulursa bu projede sözcüklerin mecaza dönüşen yeni anlamları, belli bir edebiyat ve dil birikimine sahip insanların süzgecinden geçerek sunulmaktadır. Böylelikle genel sözlüklerde sözcüğün birkaç anlamı varken hazırlanan bu sözlükte sözcüklerin yirmi, otuz anlamı ortaya çıkabilmektedir. “Bu açıdan bakıldığında aslında bir ‘mecaz sözlüğü’ hazırlanmaktadır ve bu sözlük kolektif bir çalışma ürünü olduğu için ortaya yeni anlamlar çıkmaktadır” (Bahadıroğlu, 2017: s. 39-43).

4. Projeye Kimler Katkı Sağlayabilir?

Uzun bir geçmişe sahip olmayan bu projeye, doktora ve yüksek lisans programında yer alan öğrenciler katkı sağlayabilir. Özellikle eski metinlerin işlendiği bu projeye katkı sağlamak isteyen akademisyenler mutlaka bir metinle sisteme katkı sağlayarak sistemin bu çok yönlü anlamlandırma dünyasıyla tanışmalıdır. “İlgilenenler sisteme <http://tebdiz.com/> adresi üzerinden ulaşabilir ve katkı sağlayabilirler. Bu ve benzer projelerin alanda yaygınlaşması metinler üzerinden yapılan çalışmaların sağlamlasının yapılmasına da olanak sağlayacaktır” (Özer, 2018: s. 220-221).

5. Projede Verilerin İşlenişi

TEBDİZ projesi, günümüz teknolojisiyle donanımlı bir yapıdan oluşturulmuştur. Sisteme entegre edilen programlar araştırmacıya zamandan tasarruf sağladığı gibi birçok yönden de kolaylıklar sağlamaktadır. Sisteme veri girişi yapacak olan araştırmacılar öncelikle çalışma yapacağı eseri sisteme yükleme işlemiyle başlar. Bu eserler genellikle eski metinlerden oluştuğu için sistem otomatik olarak yüklenen eseri transkribe eder. Daha sonra metnin şekilsel özelliği, (gazel sayısı, beyit sayısı varsa dörtlük sayısı, vezin bulma vb.) eserin yazarı, yazıldığı yüzyıl/dönem kısacası eserin künyesi detaylı bir şekilde sisteme yüklenir.

Yükleme işlemi tamamlanan metnin anlamlandırma işlemi yapılırken de sistem yine araştırmacıya büyük kolaylıklar sağlamaktadır. Sisteme veri girişi yapılırken sistem sözcükleri otomatik olarak ayırmaktadır. Araştırmacı, kelimeyi anlamlandırmadan önce kelimenin üstüne tıkladığında sistemde var olan anlamlar tablolar hâlinde araştırmacıya sunulur. Tanımlanmış bu anlamlar araştırmacı tarafından gözden geçirilir. Eğer metin bağlamından çıkarılan anlam daha önce tanımlanmış anlamlarla uyuşmuyorsa, o sözcüğe bağlama göre yeni anlam verilebilir. Eğer onaylanırsa o sözcüğe araştırmacının verdiği anlam, diğer katılımcılar tarafından da görülür. Böylece araştırmacının verdiği anlam daha önce var olan anlamlar kısmında yer alır. Bu yöntemle iki önemli veri elde edilir:

1. Sözcük, sizin verdiğiniz anlamla metinde kaç defa o anlamla geçmiştir?
2. Sözcük farklı anlamlarla kaç defa metinde geçmiştir?

Sisteme yüklenen metinler kelime kelime ayrıldıktan sonra bu ayrılan kelimelerin almış oldukları çekim ekleri de sistem tarafından otomatik olarak ayrılmaktadır. Bu şekilde yapılan bu tasnif hem araştırmacıya zaman kazandırmakta hem de kelime için olası karışıklıkları önlemektedir. Ayrıca TEBDİZ’de “edattan bağlaca, isimden fiile tüm sözcük türlerine anlam verme yükümlülüğü vardır. Bu durum, her kelime türünü içeren kapsamlı bir dizin elde etme olanağı sunmaktadır” (Bahadroğlu, 2017: s. 38-43).

Sonuç

Klasik Türk Edebiyatı eserlerinin dili, günümüz Türkçesine nispeten farklılıklar arz etmektedir. Bu nedenle eserlerdeki kelimeleri anlayabilmek için birçok sözlük çalışması yapılmıştır. Yapılan bu sözlük çalışmaları genel olarak kelimenin ne anlama geldiğini araştırmacılara sunarken Türk Edebiyatının Bağlamlı Dizinleri ve İşlevsel Sözlüğü Sistemi (TEBDİZ), taranan kelimeyi hem nitelik hem de nicelik olarak geniş bir yelpazede ele alarak araştırmacılara sunmaktadır. Tamamıyla bilişim teknolojisinin olanaklarından yararlanılarak

oluşturulan bu proje, araştırmacılara birçok konuda kolaylıklar sağlamanın yanında zaman konusunda da tasarruf sağlamaktadır.

Türk Edebiyatının Bağlamlı Dizinleri ve İşlevsel Sözlüğü (TEBDİZ) projesi kapsamında ele alınan eserlerin hem kapsamlı analizi yapılmakta hem de eserin işlevsel sözlüğü oluşturulmaktadır. Bu işlemlerin yapılması sırasında sisteme entegre edilen programlar vasıtasıyla araştırmacılara büyük kolaylıklar sağlanarak zaman kaybı önlenmektedir. Birden fazla özelliğe sahip olan bu projeye katkı sağlamak isteyen araştırmacılar mutlaka bir eserle gelmek zorundadır. Üzerinde çalışma yapılacak olan eserin detaylı incelenmesi sonucunda eserdeki kelime ve kelime gruplarının (ayet, hadis, atasözü, deyim vb.) istatistiksel verilerinin yanında eser yazarının üslubu hakkında da bilgiye ulaşmak mümkün olmaktadır.

Birçok amaca hizmet eden TEBDİZ Sisteminin uzun bir geçmişi olmamasına rağmen her geçen gün birçok gönüllü akademisyen tarafından bünyesine binlerce kelime katarak büyümeye devam etmektedir. Böylelikle proje, çok geçmeden devasa bir sözlük hüviyeti kazanmayı hedeflemektedir.

Kaynakça

- Akalın, Ş. H. (2011). *Türkçe Sözlük* 11. Baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ayverdi, İ. (2011). *Kubbealtı Lügati, "Misali Büyük Türkçe Sözlük"* 2. Baskı. İstanbul: Biltur Basım Yayın ve Hizmet A.Ş.
- Bahadıröglü, D. "Bir Dil Uğraşırı Gözünden TEBDİZ." *Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature*, Cilt: 3, Sayı: 1 (Kış, 2017), (38-43).
- Demirel, Ö. F. (2017). "Prof. Dr. İsmail Hakkı Aksoyak Özgeçmiş", Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, *Dergi Park*, Cilt: 3, Sayı: 1 s.1-9.
- Ece, S. (2014). "Metin Tamiri". *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 51.
- Karadağ, N. (2017). *Yenişehirli İzzet Divanı (Bağlamlı Dizin ve İşlevsel Sözlüğü)* Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Özer, F. (2018). "Tarih ve Edebiyat Metinleri Bağlamlı Dizin ve İşlevsel Sözlüğü Sistemi (TEBDİZ)." *bilig – Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 86.s.219-221.
- Özer, F. (2018). "Tarih ve Edebiyat Metinleri Bağlamlı Dizin ve İşlevsel Sözlüğü Sistemi (TEBDİZ) Üzerinde Yeni Gelişmeler: Hızlı Transkripsiyon ve Metin Tamiri." *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi* Cilt:2, Sayı: 4, s.229-237
- Öztürk, F. (2016). *Bâkî Divanı (Sözlüğü Bağlamlı Dizin ve İşlevsel Sözlük)*. İstanbul: DBY Yayınları.
- Şenödeyici, Ö. (2011). *Naili Divanı Sözlüğü (Bağlamlı Dizin ve İşlevsel Sözlük)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmış Doktora Tezi, Ankara.
- Şenödeyici, Ö. (2015). *Nâilî Divanı (Sözlüğü Bağlamlı Dizin ve İşlevsel Sözlük)*. İzmir: Serüven Kitabevi.
- Tuncer, E. (2016). *Sükkeri Divanı Sözlüğü (Bağlamlı Dizin ve İşlevsel Sözlük)*. Osmaniye Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, s.1-3.

Tıraş, Y. C. (2017). *Fehîm-i Kadîm Divânı'nın (Bağlamlı Dizin ve İşlevsel Sözlüğü)*. 6. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı – I (*Edebiyat - Eğitim - Felsefe*). s.123.

Üzgör, T. (1991). *Fehîm-i Kadîm, Hayatı, Sanatı, Divân'ı ve Metnin Bugünkü Türkçesi*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.